

4. Het leven thuis gedurende de vijf oorlogsjaren (1940-1945)

Vertaling van:
Life at Home During Five Years of War (1940-1945)
door Corrie W. Moerman van Leeuwen

Op 9 mei, 1940 kwam mijn moeder thuis van een afspraak bij de tandarts in de kleine stad Maassluis.

Deze stad ligt dicht bij de Noordzee waarin de rivier de Maas uitmondt. Dat is een van de 3 rivieren die door Holland lopen van Duitsland naar de zee. Iedere rivier die uitmondt in de zee heeft een sluis. Een sluis houdt het water van de zee tegen. Wanneer een dijk bij zware storm en veel regen zou doorbreken, zou er een overstroming volgen. Maar bij gewone weersomstandigheden kon het water met een sluis precies gereguleerd worden. Zelfs met aanhoudende regen stroomden onze kanalen en sloten nooit over.

Ik herinner me dat er in 1953 een vreselijke overstroming was in Holland. We hoorden het op het nieuws toen we op een zondagmorgen in Februari naar de kerk reden. Al onze beide familieleden leefden dicht bij het gebied dat overstroomd was en er waren al meer dan 2000 mensen verdronken. Ik heb die morgen geen woord gehoord van wat gezegd werd in de kerkdienst, en ik denk dat ik niet de enige was. Iedereen in die kerk zat met dezelfde zorgen. We probeerden allemaal om contact te krijgen met Holland maar geen van ons immigranten kon verbinding krijgen. De dag erna hoorden we van thuis dat iedereen veilig was. Ik kan me niet herinneren dat ik me ooit zo'n zorgen heb gemaakt over onze geliefde familie als tijdens die overstroming.

Dit is een kleine anekdote over een fenomeen waar je wel vaker mee te maken krijgt wanneer je in Holland woont. Het is geen wonder dat Holland vaak "de Nederlanden" wordt genoemd. Holland ligt beneden de waterspiegel, beneden zee niveau.

Moeder was erg van streek door wat ze gezien en gehoord had tijdens haar reis met de bus en bij de tandarts. Ze vertelde tijdens het eten dat "iedereen over oorlog praatte. De mensen stonden op straat in groepjes erover te praten." Mijn broer, die in zijn tweede jaar op de Universiteit van Delft zat, sprak eerst en zei: "Moeder, in Delft spreekt iedereen er de laatste week ook over en ik ben bang dat er snel oorlog zal komen. Hier ook." Zijn woorden waren als een zwarte wolk die plotseling over ons heen viel. De rest van de maaltijd was erg stiller anders dan normaal wanneer iedereen wel iets te vertellen had. We wisten dat we allemaal aan de oorlog dachten, en probeerden ons voor te stellen hoe 'oorlog' zou zijn.

Omdat ik moe was en een opgroeiend kind (ik had net mijn 15^e verjaardag gevierd) viel ik direct in slaap na dit enge eind van de dag, totdat ik om 4 uur 's morgens plotseling gewekt werd. Er werd luid gepraat onder aan de trap, luider dan normaal. Vader en twee van mijn broers stonden altijd rond die tijd op maar dat hoorden wij nooit. Zij moesten voor zes uur 's morgens 40 koeien melken zodat de melk klaar stond voor de melkwagen. Nu waren er meer mensen wakker en ineens begreep ik dat "de oorlog" was begonnen. Ik hoorden vliegtuigen overkomen, niet een zoals wel vaker gebeurde, maar verschillende, ze vlogen erg laag en ik hoorde toen ook schoten. Mijn oudere zuster werd ook wakker en zei me snel aan te kleden en naar beneden te gaan.

Toen ik beneden kwam was iedereen in de woonkamer. Sommigen gingen van raam naar raam om de vliegtuigen te zien komen. We hadden hoge bomen om ons huis. De soldaten die uit de raampjes van deze lelijke zwarte vliegtuigen hingen, onderzochten de landerijen van onze boerderij. Dit duurde ongeveer een uur. Nadat het gestopt was ging vader en mijn broers naar buiten om de koeien te verzamelen voor het melken. We waren allemaal gespannen en van slag. Ik weet zeker dat dit ook voor Vader en Moeder gold, maar zij bleven kalm en deelden de taken uit. We volgden vader en de jongens met onze ogen terwijl

ze de koeien verzamelden, velen lagen in de sloten vanwege de laag vliegende vliegtuigen. Vader had dit al verwacht. Het duurde uren voor alle koeien uit de sloot waren getrokken en weer kalm waren. Overbodig om te zeggen dat we maar half de melkophbrengst hadden van normaal en er kwam geen melkwagen om de melk op te halen. Na de 2^e keer melken hielden we de koeien in een afgesloten ruimte dicht bij het huis. Omdat de melk niet werd opgehaald, besloten vader en moeder om weer boter en kaas te gaan maken zoals ze ook hadden gedaan in de eerste wereldoorlog van 1914 – 1918..

De melk werd naar de kelder gebracht en opgeslagen in melkkoelers van 30-liter. Er zat geen deksel op deze koelers zodat de room eraf gehaald kon worden en er kaas gemaakt kon worden van de magere melk wanneer ze dat wilden.

In onze kelder was een waterput, die een cementen bak van ongeveer anderhalve meter diep constant vulde met erg koud water waarmee de melk gekoeld werd. De bak was ongeveer 3 meter lang en 1.20m breed. Dit was het enige koelsysteem op de boerderij om de melk van de 2^e melkbeurt vers te houden tot de volgende morgen wanneer de melkwagen kwam. Dit ging zo elke morgen behalve toen de oorlog startte.

De volgende morgen was de melk erg koud en er lag een dikke laag room op de melk. Het was moeders taak om de meeste room eraf te scheppen en in de karnton met een beetje botermelk te doen, daar moest het 20 uur fermenteren. De dag erna kon er dan boter van gemaakt worden. Dit werd gedaan met een houten (zelfgemaakte) karnemmer met een cirkel van 2 cm in het midden tot we werden gezegend met elektriciteit in 1943. Het duurde ongeveer een uur tot de boter zover was dat ze gescheiden was van de karnemelk. De boter werd dan verschillende keren gewassen in koud water tot alle karnemelk smaak verdwenen was. Dit was niet het eind van het werk maar slechts het begin!

De vette melk (ong. 200 liter) werd weer uit de kelder gedragen om ruimte te maken voor de koelers met verse melk. De magere melk moest nu verwarmd worden tot 32 graden. Dit was een langdurig proces omdat alle melk dezelfde temperatuur moest hebben wanneer het stremsel werd toegevoegd. Het stremsel zorgt ervoor dat de melk splitst in wei en kleine brokjes kaas. Het moest verschillende keren geroerd worden tijdens dat proces. Ik ben vergeten hoelang het duurde voor we de kaas konden maken.

Eerst goten we dit mengsel op een kaasdoek, waar de wei doorheen zakte. (Dit was een traktatie voor de varkens wanneer het gemengd werd met meel.) We gebruikten meerdere kaasdoeken, want wanneer de kleine gaatjes in het doek verstopt raakten, paktten we een droge doek. Wanneer alle wei uit het mengsel was gehaald, en alle kaas verzameld in een houten tobbe, deed vader er zout en soms kruiden of komijnzaad doorheen. Hij mengde dit zorgvuldig en vulde dan 3 ronde kaasvaten. Daarna legde hij de houten deksels erop met een steen erop om de laatste wei uit de kaas te persen. Tegen de avond nam vader weer 3 kaasdoeken, spreidde ze uit en leegde de kaasvaten er voorzichtig op zonder de kaas te breken.

Daarna gingen de kazen met doek en al weer in het vat. Ongeveer 2 dagen werden de kazen met een lichtere steen erop geperst, tot de kaas voldoende stevig was. Daarna moest hij enkele weken drogen op een koele donkere plek waarbij het slechts een keer per dag gedraaid hoefde te worden!

Na al deze kaas en boter makerij waren er veel koelers, melkbussen en andere benodigdheden om schoon te maken. Ook de kaasdoeken moesten worden gewassen. Gedurende deze dagen was er zo weinig tijd om het huis schoon te houden, drie maaltijden per dag voor ons veertienen te maken, en brood te bakken, de was te doen (de eerste 2 jaar van de oorlog met de hand) dat moeder en ik ons niet hoefden te vervelen.

We realiseerden ons dat er, vanwege de oorlog, chaos was op elk boerenbedrijf. Bij iedere familie waren moeilijkheden op de een of andere manier en we moesten er het beste van

maken. We deden dit tien dagen lang elke dag en toen kwam de melkwagen weer. We kregen te horen hoeveel melk we elke dag moesten leveren, en we leverden niks meer, want vanwege het, al spoedig ingevoerde, bonnensysteem waren er mensen die niet genoeg te eten hadden. Dit betekende dat velen naar de boerderij kwamen voor melk, eieren en wat er ook te krijgen was.

Holland capituleerde na vijf dagen woest vechten. Vaders broer kwam vertellen dat er weer vrede was. We waren allemaal binnen voor de thee. Toen mijn Oom zei dat er weer vrede was, verloor mijn broer Kees zijn geduld en riep uit: "Vrede?!, we zijn van nu af aan allemaal slaven, tot we worden bevrijd."

Toen mijn Oom was weggegaan zei mijn moeder tegen mijn broer: "Kees, jij weet meer van de politieke situatie dan je oom." En die wijsheid bracht de juiste sfeer weer terug in onze familie. Er moesten veel aanpassingen worden gedaan in die eerste oorlogsdagen.

We moesten allemaal leren om in een andere wereld te functioneren met vaak onverwachte gebeurtenissen waar we geen controle over hadden. Deze eerste vijf dagen staan nog steeds symbool voor de angst voor het onbekende en de chaos die dit bracht in vele levens.

Toen de oorlog begon, was onze hele familie nog thuis. Mijn oudste zuster was toen 25 jaar oud en onze jongste zus bijna 7 jaar. Ik was het 7^e kind in de familie. Boven mij had ik 4 oudere broers en onder mij ook 4 jongere broers. Mijn oudste zus was het jaar ervoor verloofd, in 1939, toen haar aanstaande echtgenoot werd opgeroepen voor het leger, tijdens de mobilisatieperiode. Natuurlijk wisten we dit, maar omdat we van vader en moeder hadden gehoord dat Holland tijdens de eerste wereldoorlog neutraal was gebleven, gingen we er onbewust vanuit dat dit nu weer het geval zou zijn. Toen moeder en vader trouwden in April 1914 konden ze het geluid van de kanonnen in België horen. Het zal een zwarte wolk boven hun vreugdevolle dag zijn geweest, zeker als je oorlogsdreiging vergelijkt met wittebroodsweken.

Toen die eerste vijf dagen voorbij waren brak er een periode van rouw aan. Ik heb nooit gehoord hoeveel soldaten en anderen hun leven verloren gedurende die eerste vijf dagen, maar elke familie rouwde om het verlies van iemand die zij kenden. Onze koningin en met haar de hele Koninklijke familie was gevlucht naar Engeland en diegene die ons land hadden verraden namen de macht over.

Binnen onze familie maakte men zich zorgen om mijn zusters vriend Jan. Het duurde een poosje voor we hoorden dat hij nog leefde. Net als met Andries Moerman; het duurde enkele weken voor hij ook thuis was.

Al met al duurde het best lang voor we een beetje gewend waren aan de nieuwe situatie van spanning en onzekerheid. De routine in ons huishouden was verstoord.

Wat me het meeste moeite kostte was dat ik altijd alert moest zijn, of je nou moe was of niet. Deuren moesten dag en nacht op slot zijn. Zodra ik een soldaat of willekeurige andere vreemde zag, moest ik direct de onderduikers waarschuwen. Pas wanneer iedereen op een veilige plek was, kon ik de deur openen en de soldaten binnenlaten die op de deur stonden te bonzen. Soms waren ze dan kwaad. Je wist nooit wat je kon verwachten. Als er een fanatiekeling tussen zat was ik bang, maar wanneer er geen 'baas' bij het groepje zat (een korporaal of sergeant) dan lieten ze me meestal met rust. Het is in die vijf jaar één keer gebeurt.

Ik gebruik het woord fanatiekeling om te laten zien dat de meeste soldaten geleid werden door een aanvoerder, ze deden wat hen was opgedragen.

Om eerlijk te zijn had ik ook wel medelijden met deze soldaten, vooral nadat ik twee Duitse soldaten zag huilen toen zij ons zagen zingen rondom het orgel op zondagavond. Zij hadden beiden een baby; de ene baby was geboren vlak voordat zijn vader, Willey was opgeroepen en de baby van de andere soldaat was een half jaar na zijn vertrek geboren. Deze twintig jaar oude vader heeft zijn baby nooit gezien; hij verdrong samen met duizenden andere soldaten onderweg naar Engeland.

In november 1943 werd ons gezegd ruimte te maken voor 4 soldaten. Ze kozen de schuur met de cementen vloer om in te leven. Toen alle spullen buiten stonden, laadden zij hun bed uit en maakten er hun huis van.

Met deze soldaten op het erf was het nog moeilijker om de onderduikers uit beeld te houden. Moeder nodigde hen op zaterdag en zondagavond een paar uurtjes uit. Ons werd geleerd de vijand niet te haten. Soldaten werden gestuurd en moesten gehoorzamen, ongehoorzaamheid zou hen het leven kosten.

Dit gebeurde overigens bij de meeste boeren in de provincies Noord- en Zuid Holland die net zo woonden als wij, dicht bij de Noordzee.

Deze soldaten werden klaargestoomd voor de invasie van Engeland .

Bij het oversteken van de Noordzee werden hun boten getorpedeerd en ze zijn allemaal verdronken.

Ik heb geen woorden om te beschrijven hoe wreed oorlog is, maar als je soldaten leert kennen wanneer ze een paar maanden in je huis wonen dan krijg je een beter idee van hun verdriet en pijn. Als ze 's avonds weggingen groetten ze mijn moeder en zeiden: "Danke schön, Frouwlyn!"

Waar wij woonden was de Noordzee slechts 27 kilometer breed. Over de Engelse radiozender "Oranje" hadden we gehoord over de plannen van een oversteek, en kregen we alle informatie van tevoren. Mijn Broer Kees ging trouw elke avond 'ondergronds' om om 20.00u naar het nieuws te luisteren. Ik weet of wij niet alles te horen kregen. Vader selecteerde het nieuws om ons te beschermen.

Zo kregen wij pas later te horen dat vader wapens verborg, munitie en een leger truck in verschillende hooibergen had staan. Ik kan jullie niet vertellen hoe dankbaar ik ben, allereerst voor de Heer's bescherming natuurlijk, maar ook voor de manier waarop mijn vader ons beschermde door ons niet meer te vertellen dan nodig was.

Mijn broer kees begreep dit heel goed en besloot om naar Berlijn te gaan om daar te werken in de oorlogsfabrieken.

Hij was hiervoor al maanden daarvoor opgeroepen, maar was ondergedoken. Hij zei dat hij het niet langer kon volhouden, maar later hoorde ik dat hij dit vooral gedaan had om vader te beschermen. Wanneer ze hem zouden hebben gevonden op de boerderij dan zou vader direct zijn doodgeschoten. Dat gebeurde vaak in die tijd.

Mijn broer ging naar Berlijn voor minstens een jaar en daarna dook hij weer onder bij ons thuis tot het eind van de oorlog. Drie keer zijn al zijn spullen verbrand door de voortdurende bombardementen op Berlijn. We hadden met hem afgesproken dat hij in correspondentie het tegenovergestelde van de waarheid zou schrijven. Op die manier zouden wij dan weten waar hij het meest behoefte aan had. Toen hij alles was kwijtgeraakt schreef hij: "Ik heb meer kleren dan ooit tevoren" op deze manier kon moeder snel dingen opsturen. Zijn gecensureerde brieven kwamen altijd aan. Toen hij alles voor de derde keer was kwijt geraakt, ging hij 's nachts naar het treinstation in Berlijn. Hij zag een trein staan met bestemming Amsterdam, kroop in een gereedschapskist van een wagon en bereikte met bevroren voeten Amsterdam. Het was nog steeds donker, maar hij kreeg de kracht om over het 2.5meter hoge hek met diverse rollen prikkeldraad te klimmen dat om het treinstation heen stond. Hij bereikte veilig de andere kant, zijn kleding gescheurd door het prikkeldraad en vele zere plekken op zijn lichaam.

Hij liep daarna in de richting van de lichten van een drukke autoweg die koude winter, in zijn gescheurde kleding en zijn bevroren voeten. In de vroege morgen gebeurde er nog een wonder. Toen mijn broer de autoweg bereikte, stopte er een oudere man die hem naar Delft bracht. Het eerste wat de man zei was: "Jonge man, weet je wel dat je in groot gevaar bent?!" Kees antwoordde: "meneer, ik ben al een jaar in groot gevaar en nu ben ik onderweg naar huis". Deze hele reis was een groot wonder.

Ik zal het moment dat mijn broer Klaas thuis kwam om te vertellen dat hij nieuws had van Kees, nooit vergeten. We hadden al enkele weken niks van hem gehoord en ik dacht dat hij dood was. Klaas zag dat ik hem niet begreep en nam me mee naar buiten. Toen vertelde hij me alles in detail over de reis van Kees en dat hij die avond thuis zou komen. Daarna ging hij vader en moeder het goede nieuws vertellen en alle anderen, behalve degenen die nog op school zaten. Het was een onbeschrijflijke opluchting voor ons dat hij deze angstige dagen en nachten niet meer hoefde door te maken.

De meeste avonden kwamen er, nadat het duister was gevallen, vele vliegtuigen over van Engeland op weg naar Duitsland. Ze vlogen heel hoog maar ze werden begeleidt door veel afweergeschut, dat op enkel kilometers van ons huis stond. Het duurde meestal twee uur voor het gonzende geluid van de vliegtuigen stopte. De enige nachten dat het stil bleef was met zware mist. Dat was goed nieuws voor ons allen, en ik ben er zeker van dat dat ook voor de luchtmacht in Engeland gold.

Als er sprake was van lichte mist, kwam het gonzende geluid van de vliegtuigen later op de avond. Er was ook verschil met volle maan. Natuurlijk waren dit maar waarnemingen op basis van wat we konden zien en horen, maar het maakte dat we allemaal meer ontspannen waren bij de gedachte dat mensen konden slapen en niet gemarteld werden door angst. We spraken nooit over onze angsten, alleen in gebed tot de Heer, maar we raakten er nooit aan gewend en dat werd bevestigd door de thuiskomst van mijn broer. Hij vertelde me dit jaar pas, (2003) dat hij nachtmerries had gehad toen het onrustig werd in Europa. Hij werd opnieuw aan de oorlog herinnerd.

Naast mijn broer hadden we ook een hoofdagent van de politie van Nijmegen ondergedoken. Hij had de levens van 2 joden gered. Iemand had dit verraden en hij was in de gevangenis terecht gekomen, wachtend om doodgeschoten te worden. De ondergrondse had hem bevrijdt en hem bij onze boerderij ondergebracht. Hij verborg zich meer dan 2 jaar in onze bovenkamer. Ik zal mijn hele leven en zolang als ik me kan herinneren trots blijven op mijn vaders moed.

En op de moed van mijn lieve echtgenoot omdat ook hij heel vaak zijn leven waagde voor anderen;

We verborgen ook een Duitse soldaat wiens bakkerij was gebouwd op Nederlands grond, maar wiens huis in Duitsland stond. Hij werd opgeroepen voor militaire dienst in Duitsland, en moest vechten tegen de mensen aan wie hij brood verkocht. Deze man was Duits van geboorte, 46 jaar oud en hij had nooit kunnen dromen dat ooit zou moeten dienen in het Duitse leger. Hij kon dit niet, maar hij gehoorzaamde toch. Hij deserteerde en vluchtte zodra hij zijn kans schoon zag. Hij vond een schuiladres in Rotterdam. Dat bleek de broer van onze dominee in Schipluiden te zijn. Het was een wonder van het begin tot het eind, dat deze man bij ons kwam wonen en daar meer dan twee jaar veiligheid vond.

We woonden 3 kilometer van het dorp, op een boerderij en onze oprijlaan was 1 kilometer van de doorgaande weg. We gaven deze man de naam 'Hein'. Dit was een perfecte Duitse naam en hij werd officieel werknemer van mijn vader. Mijn vriend Jan zat bij de ondergrondse en wist hoe hij aan illegale papieren voor Hein kon komen. Ik heb vele keren moeten toezien dat de Duitse soldaten zijn papieren controleerden op ons erf of zelfs in ons huis. Mijn bede aan God was telkens, dat Hij deze man en vaders leven zou sparen. En dat deed Hij keer op keer.

Tijdens een noodsituatie, waarbij een ander huis door de Duitse soldaten in de gaten werd gehouden, kregen we een piloot uit New York bij ons in huis. Hij was neergestort in ons weiland en was maandenlang door mensen verborgen die achter mijn vaders land woonden. Iets was uitgelekt en alles wat verdacht was moest worden verwijderd. Als eerste natuurlijk de onderduikers. Ik vond dat een van de meest gevaarlijke ondernemingen. Toen hij bij ons

was gearriveerd kon ik weer rustig zijn, hoewel we ons realiseerden dat de situatie nog gevaarlijker was dan daarvoor.

We zeiden tegen onze kleine broers en zusje dat deze man doofstom was. We spraken niet tegen hem tijdens de maaltijden en hij wist waarom.

Als hij 's avonds naar beneden kwam uit de opkamer, wanneer alle kleintjes naar bed waren, probeerden we met hem te praten. Onze Amerikaanse gast bleef bij ons tot het bedtijd was voor ons allemaal. Natuurlijk waren dan alle deuren op slot en de elk raam was geblindeerd, zoals we allang moesten doen. Kees was onze vertaler en we konden allerlei vragen stellen. Moeder vroeg hem of hij koffie, thee of warme chocolademelk wilde drinken. Ze leerde al snel wat hij lekker vond. En we pikten allemaal een paar woorden Engels op en vonden het leuk dat hij er was.

De mensen die bij ons waren ondergedoken hebben nog jaren contact gehouden met de onze familie. We stuurden ze verjaardag en trouwkaarten van onze familie en de piloot kwam over voor het 40-jarig huwelijksfeest van vader en moeder. Ook het hoofd van de politie uit Nijmegen kwam. Ik heb deze mensen niet meer ontmoet omdat wij 6 jaar daarvoor waren geëmigreerd. De piloot zat ongeveer 2 maanden ondergedoken bij ons, maar de andere twee mannen woonden meer dan twee jaar bij ons, tot de oorlog voorbij was.

Op 10 maart 1943 vierden we mijn moeders verjaardag en een van de gasten was haar broer Klaas. Hij woonde op de boerderij waar moeder was geboren en bij vertelde het trieste verhaal dat hij de boerderij moest verlaten. Zijn 40 koeien had hij al bij de buurman ondergebracht die niet weg hoefde, "maar wij als familie hebben geen plek om naar toe te gaan". Ik had zo'n medelijden met hem. Hij wist niet wat hij moest doen. Toen hoorde ik mijn moeder zeggen: "Klaas, Je komt hier bij ons wonen." "Maar jullie zijn al met 15 mensen, heb je dan plek voor ons zevenen?" zei mijn Oom. "Ik weet zeker dat we iets kunnen regelen," verzekerde mijn moeder hem, "Je kunt vandaag komen."

Ik heb nooit een dankbaarder man gezien, en ik heb alleen maar hele goede herinneringen aan de twee jaar en twee maanden dat zij bij ons waren. Ik heb enorme bewondering voor moeder. 'Waar een wil is, is een weg' was haar motto en ze leefde ernaar. Maakt oorlog van mensen helden? Ja, maar niet alleen soldaten worden helden, ook vaders en moeders! Ik heb met hen geleefd!

De volgende dag kwam de familie met een grote vrachtwagen volgeladen met tafels, stoelen, bedden en alles wat zij dagelijks nodig hadden. Moeder had alles doorgesproken met haar broer en wist waar alle spullen naar toe moesten. De vijf kinderen, leeftijd 2 tot 12 jaar, moesten allemaal boven slapen op het meisjesgedeelte. Aan de voorkant van onze grote slaapkamer werd in een paar dagen een aparte slaapkamer gemaakt voor mijn oom en tante. Er was genoeg ruimte voor iedereen en voor alle spullen. Tijdens de maaltijden werd er een grote tafel aangeschoven, zodat we er met z'n allen omheen konden zitten. De onderduikers ook. Mijn tante vond de gedwongen verhuizing verschrikkelijk en ik had medelijden met haar. Oom Klaas vertelde haar vaak dat dit ook weer voorbij zou gaan, maar ze kon het eind van de tunnel niet zien. En ze had gelijk, er waren weinig garanties voor de toekomst. Alles was onzeker in die tijd. We voelden ons allemaal onzeker gedurende die jaren, maar voelden ons gezegend dat we nog allemaal samen waren in ons huis.

We waren al snel weer op orde met elke dag 23 mensen aan onze tafel. We moesten veel eten voorbereiden, maar met z'n drieën lukte het om altijd het eten klaar te hebben om 7.30u, 12.30u en 18.00u. Mijn oom en zijn gezin bleef langer dan de onderduikers. Hun boerderij had zo lang onder water gestaan. Het duurde tot midzomer 1945 voor alles weer was opgedroogd en hun huis weer bewoonbaar was. Het huis moest eerst gerepareerd en geschilderd worden voor de familie terug kon verhuizen.

Ik vraag me af of ik een correct beeld schets van ons leven thuis. Het was zo anders gedurende die 5 jaren. Er was zo veel activiteit van vier uur 's morgens tot tien uur 's avonds, dat er weinig tijd was om met elkaar te praten. Het was maar goed dat we 's morgens een koffie pauze en 's middags een theepauze hadden. Maar tijdens de oorlog moesten we steeds opletten en onze deuren op slot houden. Het was geen ontspannen tijd zoals het dat eerder was geweest. Het was vaak overleggen over welk werk al was gedaan en wat nog gedaan moest worden die dag. De enige tijd die ik me kan herinneren waarop het een beetje langzamer ging, was tijdens de avonden als het erg koud was, midden in de winter. Mijn broers gingen op dinsdagavond naar Bijbelstudie en op vrijdag naar hun jeugdgroep. Mijn vader was elke week een avond weg, ofwel voor het schoolbestuur, of voor het kerkbestuur. Vaak moest hij ook naar vergaderingen van de brandverzekering, maar dat gebeurde overdag. Vader is 25 jaar voorzitter geweest van de brandverzekeringorganisatie en moest vaak weg na een hevig onweer. Dan moest hij kijken naar de schade wanneer een schuur was afgebrand of een koe was gedood door de bliksem. Vader en een ander lid van het bestuur moesten dan de waarde bepalen van de koe of het gebouw.

Ik vroeg mijn jongste broer vorige zomer toen ik hem belde voor zijn verjaardag, of hij zich kon herinneren dat vader al deze dingen deed. "Natuurlijk weet ik dat nog, zei hij, ik ben net gestopt na dertig jaar vaders taak te hebben gedaan". Ik hoorde toen ook dat deze broer was gevraagd om vaders plaats als ouderling in te nemen. Drie jaar in en een jaar uit. Het is verbazend hoeveel je mist van wat er thuis gebeurt, zelfs als je regelmatig contact hebt met hen allen. Ik had nooit geweten dat mijn broer Gerard hetzelfde werk deed, wat vader had gedaan.

Toen we emigreerden in 1948, begon ik met het schrijven van wekelijkse brieven. Moeder nam de brieven elke zondag mee naar moeder Moerman, die naast haar in de kerkbank zat. Toen Jack was geboren, werd het langzaam een keer per 2 weken. Ik heb dit volgehouden tot vader en moeder beiden waren overleden In 1964 en 1986. Naast de gewone brieven schreven we verjaardagskaarten aan al onze broers en zussen. Jan schreef aan zijn vier zussen. Na zijn dood doe ik dat ook, plus de 11 in de van Leeuwen familie. We zijn gestart met onze kerstbrief in 1988 toen Jan met pensioen ging als voorganger.

Nu ik dit deel over deze vijf jaar een paar keer heb teruggelezen, heb ik het gevoel dat ik niet goed heb verteld hoe al dit werk, deze angst en verantwoordelijkheden zijn sporen heeft nagelaten op mijn als tiener. Om het in een zin te vangen:

Ons huis met vader die zingend aan het melken was, een moeder die net zoveel lachte als dat ze praatte, en het lezen van Gods woord en het gebed bij elke maaltijd, was het fundament van ons gezin. Hoe ouder mijn vier broers en twee zussen en ik werden, hoe meer we ons realiseerden hoe gezegend we waren.

Om de woorden van mijn broer te herhalen: "Corrie, we wisten niet beter dan altijd maar te werken, het was de enige manier om te overleven. We konden alleen maar ontspannen tijdens winteravonden met spelletjes (checkers, Domino en Sorry) en het lezen van een bibliotheekboek. En natuurlijk met moeders warme chocolademelk, wanneer we bij het orgel zongen op zaterdag en zondagavond. En zo was het, nu is het een gelukkig herinnering en meer dan dat, het geeft ons vreugde en kracht tijdens onze gouden jaren.

In 1939 ging ik voor het eerst van mijn leven naar een begrafenis. Mijn opa (moeders vader) overleed het jaar voor de oorlog uitbrak. Oma was dankbaar dat hij overleed voor de oorlog, omdat hij de laatste vijf jaar van zijn leven erg depressief was geweest en daar was in die dagen weinig aan te doen. Ik vond de omgang met de dood het heel moeilijk. Het kostte me vele jaren voor ik in staat was iets te zeggen tegen rouwende, en niet meer de hele nacht wakker lag voor ik naar een begrafenis moest. Pas toen mijn man een voltijds Herder werd, hielp de Heer mij over mijn moeilijkheden heen. Voor mij was dat een teken van de Heer, dat we geroepen waren om zijn werk te doen. Ik wist dat Jan er sinds zijn tienerjaren naar verlangde om dominee te worden, en nog steeds vind ik het bijzonder dat onze dokter in de

lente van 1953 tegen hem zei: "John, je wordt of dominee of boer, je kunt het niet beiden doen". Ik was, om het zachtjes uit te drukken, bezorgd en misschien zelfs gealarmeerd bij het idee van het leven op een pastorie. Ik zag er niet tegenop om drie middagen per week vloeren te schrobben, of om eten op tafel te zetten, maar ik was bang dat ik Jan niet kon helpen, zoals ik dat deed op de boerderij. Ik was blij dat hij kon gaan studeren. Al deze gevoelens verdwenen niet als sneeuw voor de zon, maar verdwenen langzaam naar de achtergrond. Het kwam in alle hevigheid terug toen Jan slaagde voor zijn studie, maar Jan met zijn kalme geruststellende stem zei opnieuw dat ik hem bij het werk in de kerk net zo kon helpen als ik deed op de boerderij. "Moeder, je moet gewoon van de mensen houden zoals je altijd al doet." De liefde die we voor alle mensen voelden kwam van de Heer, en we hebben beiden volop genoten van het werk dat Hij ons te doen gaf.

Jan kwam in mijn leven in het voorjaar van 1943 toen de oorlogsjaren op hun moeilijkste punt kwamen. Nu ik dit zwart op wit zie, realiseer ik me dat het dit voorjaar precies 60 jaar geleden is. Ik herinner me nog zoveel details.

Toen hij naar ons huis kwam (officieel) droeg hij een blauw pak, bijna net zo blauw als zijn ogen. Ik had zijn stem in de jaren ervoor wel vaker gehoord wanneer hij kwam repeteren voor een toneelstuk dat elk jaar in het vroege voorjaar werd opgevoerd door jongeren bij ons in de kerk.

Die eerste avond herinnerde ik mij een gedicht dat we hadden geleerd in de vierde klas over de ogen: "zij zijn de spiegels van de ziel", en ik dacht ook aan moeders advies: "als je in de ogen van een jongen kijkt, kun je lezen hoe rein zijn gedachten zijn". Ik moet dit hebben gedaan want ik zag en ik wist dat ze blauw waren! Die avond werd ook respect geboren voor deze, twintig jaar oude, jongeman.

Deze laatste twee jaren van de oorlog maakten we zelden plannen om naar bijeenkomsten te gaan of naar familie en vrienden. De waarheid is dat mijn vriendje Jan, zelden in zijn eigen bed sliep tussen 1943 en 1945.

Het klinkt misschien gevaarlijk als ik vertel zo'n vriendje te hebben gehad, en het was soms ook moeilijk. Ik wist, en Vader en Moeder wisten het ook, dat Jan bij de ondergrondse zat en dat dat betekende dat hij elk moment opgepakt kon worden als ze er 's nachts op uit trokken. Twee nachten per week waren ze onderweg om mensen te redden of sabotage acties te doen. Mijn vader wist altijd alles wat er op de boerderij gebeurde. Op een dag kwam een van mijn broers binnen, helemaal ontdaan vertellend dat een van de grote zeugen was gestolen. Mijn vaders speelde het spel prachtig mee, hij kwam snel overeind om te kijken wat er was gebeurd, maar eigenlijk wist hij precies wat er gebeurt was, want ik was erbij toen hij met Jan had staan praten over het hongerprobleem in ons dorp. Vader had beloofd het volgende varken voor de "soepkeuken" te doneren. Veel boeren gaven voedsel; wat je kon missen gaf je in die tijd. Je deed wat je kon om de ander in leven te houden, maar vader sprak er nooit over, hij leefde ernaar.

Hij sprak ook nooit over de zaken die hij op onze hooizolder of in onze hooiberg verborg. Of over de mensen die hij verborg in ons huis. Het kon je je leven kosten als je hierover sprak.

In deze omstandigheden groeide onze liefde voor elkaar, ondanks alle onzekerheden en de geruchten over de oorlog die rondgingen.

Ik heb het altijd als een wonder gezien dat we vijf jaar verloofd zijn geweest zonder het te vieren. Dat gebeurde pas op 20 april 1945, toen onze vrede bijna getekend was (5 mei), en de soldaten zich klaar maakten om ons land te verlaten. Er woonden enkele maanden ook Duitse soldaten bij ons op het erf en dit was voor mijn ouders nooit een probleem geweest. Ze hebben hen nooit genegeerd of ons gewaarschuwd extra voorzichtig te zijn. Ze zeiden alleen: "Zij zijn ook mensen en ze zijn hierheen gestuurd; als ze zich verzetten zullen ze omkomen." Ik heb bewondering voor mijn ouders hoe ze zich, ondanks de taalbarrière, met hen identificeerden. Natuurlijk moesten we wel extra voorzichtig zijn (als dat nog kon), maar we hebben nooit problemen gehad gedurende die jaren. Er was geen breuk in onze familie doordat zij zo dichtbij woonden. We hadden al geleerd om heel voorzichtig te zijn.

Verschillende soldaten toonden hun dankbaarheid voor de manier waarop we hen geaccepteerd hadden op onze boerderij. Deze mannen kwamen 's avonds op uitnodiging van moeder in ons huis.

Ik vind het een mooie gedachte dat mijn ouders ook 'de vijand' een kop koud water gaven. Toen al deze mannen op weg naar Engeland omkwamen, waren we zeer aangeslagen. Ik was niet de enige die zich in slaap hield. Oorlog is zo wreed en zo krankzinnig, maar wanneer je vrijheid onder de voet wordt gelopen is oorlog onvermijdbaar. We moesten allemaal ons steentje bijdragen om de oorlog te winnen.